

HÁBORÚTÓL FORRADALOMIG

Terézia Mora – Fiziker Róbert | „Fertőrákos 274 hsz. Sopron vm.”¹

Mikor néhány éve lehetőségem nyílt rá, hogy írjak egy cikket Szép Ernő *Emberszag* című könyvéről, amelyben munkaszolgálatos emlékeit dolgozza fel,² két dolog tűnt fel. Egyrészt, hogy spontán mennyi ismert magyar ember jutott eszembe, aki munkaszolgálatos volt. Örkény István, Radnóti Miklós, Szerb Antal, hogy csak az első hármat említsem. Hogy tanultam ugyan róla az iskolában, de csak most fogom fel igazán, hogy a magyar irodalom néhány legjobb versét egy tömegsírbeli ásták ki. „*Fölöttünk fú a förtelmes halál.*” Másrészt Szép Ernő megdöbbentő kijelentése feljegyzései végén, miszerint ő ugyan megírta a maga részéről 1944 őszének krónikáját, de hogy azután mi történt vele, illetve sorstársaival, arról már nem akar írni. „*És amit meséltem idáig, azt is, if you want, remember, if you want, forget.*” Körülbelül itt tartunk máig.

A Szép-Ernő-cikk írása közben tudatosult bennem újfent, hogy milyen közel voltak mindezek az események, ha az ember családja például fertőrákosi származású. Valami derengett, hogy „*voltak a faluban zsidó foglyok*”, és hogy „*a pajtákban tartották őket*”. Ezek a pajták száz lépésnyire vannak attól a háztól, ahol a nyaraimat töltöm. Hogy végre pontosabb képet tudjak kialakítani erről az időszakról, megkértem Fiziker Róbert történész barátomat, hogy írjunk együtt egy cikket a fertőrákosi munkaszolgálatosokról, amelyben én megpróbálnám kideríteni azt, amit érdeklődő „civilistaként” ki lehet deríteni, míg ő kutatóként járna utána az archívumokban található anyagoknak. Így keletkezett ez a tandem-szöveg.

Az említett pajták Fertőrákos Fő utcájának majdnem teljes hosszán húzódnak végig. A Fő utca Fertő-tó felé eső oldala mögött volt dédanyám veteményes kertje, annak a háznak a kertje, amiben a betelepítések előtt laktak, pedig közvetlenül ott végződött, ahol a munkaszolgálatosok a sáncokat ásták. „*Eleinte*”, mesélte dédanyám anyámnak, „*még szép*

¹ Ezt a címet adta meg feleségének írt levelezőlapján Brucker Imre budapesti magántisztviselő. Holokauszt Emléközpont, Gyűjtemény (a továbbiakban: HDKE-Gy), 2015.42.69. Az 1914-es születésű, VII. kerületi Bruckert 1943-tól többször is behívták munkaszolgálatra, 1944 decemberében vezényelték Fertőrákosra. Feltehetően nem sokkal később ott halt meg. Az adatokhoz lásd: A Holokauszt magyarországi áldozatainak listája. 1. kötet. Budapest, 2015, 121.; illetve <http://hdke.hu/programkalauz/torteletek-gyujtemenyunk-kincsei> (Az utolsó letöltés dátuma: 2016. július 8.) „*Édes Ilonkám!*” – írta feleségének 1944. november 27-én – „*Utazunk, hova, azt nem tudom, ha lehet, írok.*” HDKE-Gy, Ad/1307 – 2015.

² *Szép Ernő: Emberszag.* Budapest, 1945. (Első kiadása a Keresztes Kiadónál jelent meg, legutóbbi 2011-ben az Osiris Kiadónál.)

ruhában voltak, pesti zsidók, még jó erőben, gyorsan is haladtak”.³ Hogy 1944–45 kemény telén milyen gyakran járhatott dédanyám ugyanazon a földúton a veteményes kert felé, mint ahol a foglyok is, nem tudom. Mindenesetre van egy családi legenda arról, hogy egy SS-tiszt azt mondja dédanyámnak, ne merjen beszélni a foglyokkal vagy akár kenyeret vagy inni adni nekik, különben köztük végzi.⁴ Dédanyám 1969-ben halt meg, dédapám 1978-ban. Az utolsó kortárs tanúk, akikhez még családon belül hozzáférhetnék, nagyszüleim. Azon a télen 10, illetve 12 évesek voltak. Nagyanyám életében talán három mondatot mondott erről az időszakról, azt is, szemmel láthatóan, minden ereje mozgósításával. Elhatároztam, hogy kezdetnek inkább a netre megyek. Megnézni, mi az, amihez bárki (akinek internete van) hozzáférhetne. Amihez nem kell utazni, nem kell tudósnak lenni.

Van, ugye, a falu weboldala.⁵ A kronológiában ennyi olvasható: „1944 és 1945 között a fasiszták munkatáborát telepítenek a falu szélére.” A kőfejtőt csak a német nyelvű ismertető írja le bővebben. Itt található ez a mondat: „Mit dem Abbau des Gesteins wurde schon unter der Römerherrschaft begonnen, wobei durch das Vordringen in weite Tiefen, durch Säulen getragene Hallen von überwältigendem Ausmaß entstanden. 1948 wurde der Steinbruch geschlossen.”⁶ A falu történetét illetően külső publikációkat linkelnek. A két legismertebb: Bán János és Hárs József könyvei.⁷ Bán konzekvensen kerüli a témát. Hárs József publikációjában ide tartozó adatait főként Szita Szabolcs munkáiból⁸ meríti: „A rövid, de szörnyű időszak 1944 hideg őszén kezdődött, amikor a község egyes nyitott pajtáiba s a Meggyes felé vezető út mellé, földbe ásott kunyhóisorokba munkaszolgálatosokat hajtottak. [...] Ennek a tábornak nemcsak zsidó lakói voltak, mint egy ideig Szerb Antal,⁹ hanem politikai elítéltek is,

³ Kikovácz Mária szóbeli közlése.

⁴ Nagyanyám, Némethné Sumalovitsch Terézia (sz. 1932) szóbeli közlése nyomán. Ezt egy másik, általam megkérdezett kortárs tanú, Babitsné Goisser Hermina (sz. 1929) is alátámasztja, miszerint „halálbüntetés terhe mellett” tilos volt a zsidókkal beszélni, vagy nekik enni-inni adni. – Az SS-ek központja a püspöki palotában volt. Dédanyám házától száz lépés a másik irányba.

⁵ [Http://www.fertorakos.hu](http://www.fertorakos.hu) (Az utolsó letöltés dátuma: 2016. szeptember 17.)

⁶ „A kőzet kitermelését már a római korban kezdték, a minél mélyebbre való előrehatolás eredményeképpen oszlopok tartotta hatalmas termek keletkeztek. 1948-ban a kőfejtőt bezárták.”

⁷ Bán János: Fertőrákos politikai, gazdasági, egyházi és kulturális története. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Dominkovits Péter. [Fertőrákos], 2000.; Hárs József: Fertőrákos. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Hárs, 2000.)

⁸ Szita Szabolcs: Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945. Budapest, 1989. (a továbbiakban: Szita, 1989.)

⁹ Szerb Antalné tett közzé Szerb Antal leveleiből részleteket. „Édeseim, aminthogy nem kapok tőletek semmi hírt, attól félek, hogy ti sem kapjátok meg leveleim. Fertőrákoson vagyunk Sopron mellett, itt van Halász G., Sárközi, Lukács Antal és az öcsém is. Nincs olyan rossz dolgunk, mint ahogy az ember elképzeli, bár a koszt egy kicsit kevés és az időjárás így télen sok kívánnivalót hagy hátra. Itt az a hír járja, hogy 18–20. táján máshova megyünk, állítólag beljebb az országba, tehát nem külföldre. Én meg vagyok győződve, hogy visszavisznek bennünket Pestre, ez tartja bennem a csekélyke lelket.” Uő: Szerb Antal utolsó hónapjai. Irodalomtörténet, 1959. 3–4., 449–452., itt 451. (a továbbiakban: Szerb, 1959.) Nem Pestre vitték, hanem ezredmagával a szomszéd faluba, Balfra. Ott ütötték agyon 1945. január 27-én, Auschwitz felszabadulásának napján. Utas és holdvilág.

például Dobi István,¹⁰ a nemzetiségük miatt üldözött szerbek és horvátok. Zömük azonban Budapestről került ide az úgynevezett védett munkaszolgálatos századok tagjaként, főleg az SA, tehát a birodalmi német szervezet, a Sturmabteilung keretlegényeinek őrizetében. Feladatuk részben a katonailag értelmetlen Pozsony–Kőszeg védővonal itteni szakaszának építése, részben a kőfejtő talajának előkészítése valamilyen gyárrészleg odatelepitésére. A [...] primitív módszerű kőfejtés, tereprendezés, illetve a tervezett építkezésekhez szükségesnek vélt vasanyag és cement fölhalmozása 1944 decemberétől 1945. március 27–28-ig folyt, a gyors kiürítésig.¹¹

Egy Hárs Józsefnél közölt statisztika szerint magában a faluban 9 személy vallotta magát izraelita vallásúnak. A mai napig egyelőre csak a Werndorfer családról sikerült megtudnom valamit. Werndorferék fertőrákosi születésűek voltak, a '30-as, '40-es években azonban már Sopronban laktak, ott voltak üzleteik. Nagyanyám Werndorfer Miksát szokta emlegetni, akit a falu lakossága „Michl Jud”-nak hívott („ezt pozitívan kell érteni”), akinek soproni boltjában vásároltak méterárut, stafírungot. Mindenkinék hitelre is adott és vasárnaponként jött a házakhoz megkérdezni, hogy mennyit tudnak a tartozásból megadni. Az összeg 1 pengőtől 5-ig terjedt, ki mennyit tudott. Ő volt az, akinek dédanyám nagyanyám kíséretében még bevitte a maradék tartozást, mert hallották, hogy elviszik a soproni zsidókat. (Felesleges említeni, hogy az ismerősök között volt, aki azt mondta: „Ugyan, miért, hiszen úgys elviszik.”) Mikor dédnagyanyámék megérkeztek Sopronba, a házaspár és két kis gyereke ünnepi ruhában voltak, így készültek a deportációra. A kisfiú és a kislány az asztalon álltak, az asszony még csinosította őket. Így a családi legenda. Nincs okom kételkedni benne, hogy így történt. Általában ilyenek vagyunk. Ugyan miért? A lelkeim üdvéért.¹²

De lássuk a rákosi foglyok tipikus útját. Hermann Sándor budapesti tisztviselőt november 27-én deportálták a Józsefvárosi pályaudvarról. Útvonal: Hegyeshalom – Ausztria – Sopron – Fertőrákos. A soproni kivagonírozásnál „fiatal nyilasok vártak, akiknek első tevékenységük velünk szemben az volt, hogy az utazástól elgyötört, kiéhezett, teljesen gyenge embereket végigverték. Amikor jól elvégezték így a dolgukat, akkor még egy 6 km-es gyalogutat kellett megtennünk Fertő-Rákosig. Útközben hajszoltak és állandóan vertek minket. Akin egy jobb ruhadarab, vagy téli kabát volt, azt azonnal elvették. Fertő-Rákoson a századot S.A.-katonák vették át, akik között 80 % szadista volt.”¹³ W. M. debreceni cipőkereskedő-segéd

¹⁰ Dobi István (1898–1968): az FKgP politikusa, miniszter, miniszterelnök, az Elnöki Tanács elnöke (1952–1968).

¹¹ Hárs József, 2000. 78–79.

¹² Lásd még: <https://www.facebook.com/elfeledettsoproniak/?fref=ts>. (Az utolsó letöltés dátuma: 2016. szeptember 17.) Werndorferékre Hadfiné Weingärtner Mária és Babitsné Goisser Hermina is emlékeznek. Babitsné Goisser Hermina helyesen emlékszik rá, hogy Miksa és bátyja, József visszatértek, míg a feleségek és a gyerekek odavesztek. A Yad Vashem oldalán fertőrákosi születésűként feltüntetett Hirschl Mihályra, Fried Andorra és Speier Mátýásra azonban egyik szemtanú sem emlékszik. Fennáll az a lehetőség, hogy a jegyzőkönyvek felvételénél összekeveredett a születés és az elhalálozás helye.

¹³ A budapesti zsidó segélyszervezet, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) munkatársai 1945-46-ban mintegy 5000 holokauszt-túlélő személyes történetét rögzítették. Mintegy 3500 ilyen

így emlékszik: „Itt sáncot ástunk, kora reggeltől késő estig. Legnagyobb hóviharban, zuhogó esőben, amikor nem is lehetett dolgozni, akkor is ki kellett vonulni munkára. Nagyon sokat szenvedtünk a hidegtől. Sokan megfagytak. Egész télen a szabadban dolgoztunk és soha nem melegekedtünk fel, mert a szállásunk nyitott pajta volt, ahova ugyanúgy beesett a hó, befújta a szél, mintha szabadban lettünk volna. Ha le akartam feküdni, természetesen a földön szalmára, akkor előbb szépen el kellett sepregetni a havat a fekhelyemről. Mindkét lábam fagyási sebekkel volt teli. [...] 59-en indultunk el Pestről Fertőrákosra és amikor onnan elindultunk ezekből csak 27 élt már. Tífusz, éhhalál, fagyás és golyó ölte meg őket.”¹⁴

Összességében a neten szabadon található anyag sokkal bőségebb, mint eddig sejtettem, de főleg a túlélő áldozatok tanúvallomásaiból áll, ezért elhatároztam, hogy családon kívül is megkérdezek néhány kortárs tanút a faluból,¹⁵ név szerint Babitsné Goisser Herminát (sz. 1929) és Hadfiné Weingärtner Máriát (sz. 1932), valamint a falu polgármesterét, Palkovits Jánost (sz. 1947). „Első advent éjszakáján érkeztek”,¹⁶ emlékszik Babitsné Goisser Hermina. „A németek bezörgettek a kapun, a szülőknek ki kellett menniük. Mikor másnap reggel kimentem az udvarra, minden tele volt emberrel. Nálunk a pajtában 36 vagy 38 ember volt, a szomszédban, a Fröhwirtéknél levőkkel együtt összesen úgy hetvenen. Nálunk sok széna meg szalma volt a pajtában, ott volt az istálló is, nálunk meleg volt. De a Frau Fröhwirt özvegyasszony volt, a fiai a fronton, nála üres volt a pajta, ezért ott néhányan megfagytak.”

„Minden nap láttam őket az ablakból”, mondja Hadfiné Weingärtner Mária. „Mindenkinek látta őket. Itt mentek, a Fő utcán. Aki nem ment elég gyorsan, azt megrugdosták. ... A németek. Szürke egyenruhában, a gallérjukon kis, fekete halálfej.”

„A helyi lakosság viselkedéséről szóló beszámolók vegyes képet mutatnak. Volt, aki szerint a fertőrákosiak igyekeztek nyereszkedni a zsidók nyomorúságán és igen drágán adtak csak ennyit nekik. Mások viszont azt tapasztalták, hogy néhány helyi gazda titokban és folyamatosan élelmiszert juttatott a kényszermunkásoknak”, olvashatjuk Szitánál.¹⁷ Beszélgetőpartnereim ebben az összefüggésben valamennyien pozitív példaként említik a Mayerhofer

jegyzőkönyv található a www.degob.hu honlapon. Az idézett visszaemlékezés, az 1143-as számú jegyzőkönyv megtalálható: <http://www.degob.hu/index.php?showjk=1789> (Az utolsó letöltés dátuma: 2016. július 17.) A továbbiakban DEGOB, és a felvett jegyzőkönyv sorszáma (pl. DEGOB, 1143.) formában hivatkozunk az ilyen típusú forrásra. Bár a jegyzőkönyveket – ahogy erre a honlap is utal – természetesen történeti forráskritikával kell kezelni, érdemes figyelembe venni Vándor Zoltán, budapesti műszerész, egykori balfi munkaszolgálatos 1993-ban elmondott gondolatait: „Igaz, hogy eltelt azóta 50 év, de nincs egyetlen olyan pillanat sem, amikor megfedekeznek vagy elfelejtenék valamit erről.” Csapody Tamás – Dénes Gábor: „A tömeget hajtották Balról Fertőrákos felé...” Interjú Vándor Zoltánnal. Soproni Szemle 63 (2009), 106–112., itt 111. (Csapody – Dénes, 2009.)

¹⁴ DEGOB, 2445.

¹⁵ Miután alig két évvel a háború után a falu lakosságának 90 %-át kitelepítették, helyben ilyen tanúvallomásokat is nehezen találni.

¹⁶ Azaz 1944. december 2-áról 3-ára virradó éjszakán.

¹⁷ Szita, 1989. 136–141.

családot, akik minden nap főztek egy katlan krumplit, amiből a foglyoknak is juttattak.¹⁸ Palkovits János elhunyt szüleitől tudja, hogy ők is minden nap odaállítottak a foglyoknak egy vödör főtt krumplit. „Az jól lehetett palástolni, mert a disznóknak is krumplit főztek.”¹⁹

A negatív példával már nehezebben hozakodnak elő. („Volt egy ember, a nevét nem mondom, az már a múlté.”) De aztán valahogy mégiscsak kiderül, hogy egy Tandl nevezetű ember felpozozott egy munkaszolgálatost. Az egyik verzió szerint, mert túlságosan tolakodó volt és be akart hatolni a konyhába, egy másik szerint, mert a pince talajára rondított. Abban megegyeznek a tanúk, hogy később a túlélő visszatért és felelősségre akarta volna vonni a ház urát, aki kiugrott az ablakon, Mörbischbe menekült és vissza se tért többet. Éppúgy, mint a helyi volksbundisták feje, egy Täubl nevű ember.²⁰ A helyi csendőrség, a kortárs tanúk egybehangzó véleménye szerint, nem vett részt a foglyok őrzésében. A fertőrákosi származású Marton nevű csendőrt Sopronban elkövetett vétségek miatt vonták a háború után felelősségre.

Nagyanyámék, akik lentebb, a várfalon kívül laktak, kevesebbet láttak a foglyokból, mint a többi kortárs tanú. A falu alsó részén volt lehetőség rá, hogy a házak mögötti földúton tereljék a foglyokat a kőbányáig, a nádasba, az erdőbe, és mindig csak sötétben. Akik itt voltak elhelyezve, azoknak tilos volt elől, a Fő utcán járniuk,²¹ feljebb, a szikla felőli oldalon elszállásoltaknak azonban nem volt más választásuk, ezeket az udvarokat nem lehetett hátrafelé elhagyni. Így ők természetesen a Fő utcán jártak. Ehhez járult minden nap a halottszállító kocsi, amire szintén valamennyi szemtanú emlékszik. „A Zollneréknak még volt egy vak lovuk, azt fogták be a kocsi elé. A halottakat minden nap ki kellett tenni az utcára. Volt egy zsidó ember, az vezette a kocsit, neki kellett összeszedni a halottakat.”²² „Egy téli reggelen, arra feldobálva a megfagyott zsidó embereket. A katolikus pap, Stephan Rohrer, nagyot sóhajtott, rázta a fejét és bement a paplakba, a gyerekek pedig haza. A temető mögötti Kiserdő szélén, az út mellett volt a falu dögkútja, oda vitték a halottakat.”²³

Állok a földúton, évente kétszer, ha látogatóba jövök, egyszer nyáron, egyszer télen, nézem a pajtákat, megyek a kőfejtő felé. Nem látszik semmi. Próbálok az egészet belehelyezni a tájba, az időbe, a körülményekbe. Ki hogyan élt/halt a faluban ezekben a

¹⁸ Mayerhoferékat személyesen már nem lehet megkérdezni, ők is a kitelepítettek közé tartoztak.

¹⁹ Palkovitsék pajtájából később egy túlélő visszatért, hogy megköszönje a jó bánásmódot: Sam Wiesel, aki időközben New Yorkban, Brooklynban, egy könyvelési iroda tulajdonosa lett. (Elérhetősége internetes keresés útján megtalálható.)

²⁰ „Több Täubl is volt Rákoson. Csak ez volt volksbundista. Ezért Hitler-Täubl-nak hívtuk.” Hadfiné Weingärtner Mária szóbeli közlése. Nagyanyám más szavakkal ugyan, de ugyanezt mondja.

²¹ „Az utcára nem volt szabad kijárnunk, mert akit kint találtak, azt minden további nélkül agyonlőtték.” DEGOB, 1821.

²² Babitsné Goisser Hermina szóbeli közlése. Elképzelésem szerint ehhez több mint egy emberre volt szükség. Nyilván nem csak egy, hanem több fogoly is ez a feladat jutott.

²³ Némethné Sumalovitsch Terézia szóbeli közlése nyomán. A tömegsír helyét az összes kortárs tanú ugyanúgy adja meg.

hónapokban. 3745 lakos. A többségük németajkú magyar. A Fő utcán a parasztok (dédapám családja), a második sorban a *kleinhäusler*ek (dédanyám családja). A sziklába vájt proletárlakások a sziklasoron. 1944–45 hideg telén mindenki, aki éppen a faluban tartózkodott, a helybeliek, a beszállásolt magyar és német katonák,²⁴ a munkaszolgálatos foglyok, valamint öreik, az SS, az SA, a Gestapo emberei mind azt várták, hogy mikor ér el hozzájuk a front. 1944-ben gyakori bombázások voltak a környéken, a gépek Bécs-újhely (Wiener Neustadt) felé mentek, „nem volt olyan vasárnap, hogy ne hallottuk volna a gépeket, sőt hallottuk, amikor ledobták a bombákat.”²⁵ Mikuláskor bombázták Sopront, ekkor nagyanyámék a ház végében ásott bunkerben bújtak el.

„Dobtak le Rákos körzetében is bombákat. Egy egész sorozat becsapódását láttunk a kapuszínból, amikor nagy ködben a Fertő szélét érték a bombák.” Két amerikai gépet lőttek le, egyet nagyanyám is látott égni, a kőfejtő fölött közvetlenül. A pilótákat állítólag a csendőrök vitték el.

A munkatábort 1945. március 27–28-án, azaz húsvét előtti kedden, illetve szerdán ürítették ki. Nagyapám emlékszik, hogy mind a túlélő foglyok, mind a helyiek azazal áltatták magukat, hogy most biztos visszaviszik őket Pestre – miközben valójában a mauthauseni, illetve gunskircheni koncentrációs táborba hajtották őket. A kőfejtő fölött gyülekeztek, és „a Hermann néni”, aki a kőfejtő közelében lakott és mindig is adott kenyeret a foglyoknak, ezúttal is frissen sütött, hogy legyen nekik „útravalóként”.²⁶ A tábor kiürítésekor járásképtelen foglyokat „a focipálya mögötti földeken” lőtték le,²⁷ emlékszik akkor 10 éves nagyapám. 22 embert számolt. „Már csak hátra hajtották a foglyokat, lelőtték és ott hagyták őket, mert már jöttek az oroszok. Az oroszok helyi lakosokat vezényeltek a helyszínre, ők földelték el a halottakat.”²⁸ (Arra is szoktam sétálni. Mennyeien susogó jegegyék szegélyezik az utat, ami ma az új yacht kikötő felé vezet. Amikor legutóbb errefelé járt a kormányfő, még az előtte csupa kátyúból álló utat is újraaszfaltozták. Ha az ember visszanez, gyönyörű kilátás nyílik a falu templomára. A renovált pajtákat is látni. A volt Mayerhofer-ház, Fő utca 152., ma tájházként működik. Hátral az udvarban a két látványos pajta. Odáig elmenni nem lehet. A fűben egy kő fekszik, amire az van pingálva: „privát.”) A menetképtelen foglyok kivégzése még csütörtökön is folyt. Babitsné Goisser Hermina emlékezik: „A mi pajtánkból volt egy ember, akit csak meglőtték, az visszamászott a faluba, és a templom mögötti iskolába húzódott be, ahol szalma volt kiterítve a magyar katonáknak.

²⁴ Dédszüleimnél az egyik szobában 7 magyar katonát szállásoltak el, később, a másik szobában, 4 német katonát.

²⁵ Nagyszüleim szóbeli közlése.

²⁶ Lásd Fiziker Róbert írását a tanulmány 2. felében, ahol szintén utal Hermann Ferenc családjára.

²⁷ Nagyapám, Németh Mihály szóbeli közlése nyomán. Babitsné Goisser Hermina közlése szerint a Bischof család földjén, akik később még sokáig találtak ott cipőket, ruhadarabokat.

²⁸ Németh Mihály szóbeli közlése nyomán. Babitsné Goisser Hermina adaléka: „A gyerekek közül néhányan odamentek megnézni. A nővéreim is. De volt az a két kegyetlen, 16–17 éves SS-es fiú, azoktól féltem, ezért én nem mentem.”

Húsvét szombatján mentünk misére, és amikor kijöttem és mentem volna hátrafelé, egyszer csak elkezdett kiabálni: »Hermine! Hermine!« Akkor szóltam anyámnak, aki felvitte a házba és enni adott neki. Tataiéknál is volt egy, aki túlélte a lelövést. Ezeket később az oroszok elvitték magukkal.»²⁹

A szovjet csapatok ennek a napnak a délutánján, március 31-én érkeztek meg Fertőrákosra. Nagyanyámék a mai Fő út 110. mögötti pincében voltak éppen. Addig az ott az istállóban fekvő zsidók síri csendben voltak, ahogy a katonákat meghallották, elkezdtek hangosan jajveszékelni. Ekkor tudták meg nagyanyámék is, hogy az istállóban még munkaszolgálatosok vannak. Őket állítólag a soproni kórházba vitték. Nagyapámék és szomszédaik ugyanekkor az erdőben ástak maguknak bunkert, több család a Fertő nádásában bújt el. A második szovjet szakasz átvonulásához kapcsolódik még egy családi legenda. Miszerint dédapám, aki éppen újra otthon volt,³⁰ maga elé tolta 12 éves nagyanyámat, mert „*az oroszok szeretik a gyerekeket.*” (Miért említem ezt itt meg? Mert, miközben ezt írom, a hazafiasságról meg a nemzetről gondolkozom, meg a mindenkori kormányról, akinek szokása mindkettőről szívesen a lelkünkre hatni. Azon gondolkozom, hogy, de tényleg, lehetnek-e illúzióink, hogy valójában mire kellünk. Erre. Hogy, ha jól mennek a dolgok [és nem vagyunk zsidó foglyok vagy katonák a fronton], akkor végül ott állhassunk fegyvertelenül, nők, gyerekek, idősek és életüket joggal féltő fiatalabb férfiak [dédapám 49 éves volt ekkor], egy szál magunkkal a háborús ellenféllel szemben. Egy életünk, egy halálunk.) „*Április elejéig*”, emlékszik nagyanyám, „*nagyon hideg időjárás volt, aztán bejöttek az oroszok és húsvét után egy héttel már minden zöldült.*” És húsvét után egy héttel már minden zöldült. Milyen érdekes, hogy ennél a mondatnál kezdek el könnyezni.

Az első rákosi tömegsírt 1945 augusztusában nyitották meg. A Yad Vashem oldalán³¹ 353, Fertőrákoson meghalt zsidó neve található. Ha a kettőzéseket levonjuk, 238 név marad. Találomra kinyitok néhány oldalt, ismerős nevekkal. Ott van pl. Ranschburg Géza, született 1907-ben, Budapesten. Anyja: Hajós Irén. Ranschburg Jenő, pszichológus és költő miatt nyitottam ki. Nem rokonok, persze. Ranschburg Géza dr. Ranschburg Salamon győri rabbi unokája, Ranschburg Pál pszichológus fia volt. Szülei 1945 januárjában haltak meg Budapesten. Ugyanekkor azt a csoportot, amit Auschwitzba akartak volna deportálni, és amelyben a 9 éves Ranschburg Jenő is menetelt, a Tattersall közelében ismeretlen okokból futni hagyták. Réz Artúrt Réz Pál irodalomtörténész miatt nyitom ki. Persze Reisz, *ursprünglich*. Ezek szerint nem rokonok. Réz Pál édesapja, Raffy Ádám or-

²⁹ Babitsné Goisser Hermina szóbeli közlése. Goisserék pajtájából később két másik túlélő jelentkezett: Sédi Mihály (1895–1950), aki Budapesten a Hajós utca 25-ben lakott, valamint egy Bácsi nevű ember, aki az Oktogon tér 4-ben lakott. Mayerhoferékat is kereste egy túlélő, de akkor őket már kitelepítették. Mindezt Hadfiné Weingärtner Mária is állítja, Goisser Hermina vallomásától függetlenül.

³⁰ Általában nyáron, aratási időben hívták be szanitécnek. Dédapámék év közben azt ették, amit két még otthon élő (ekkor 17 és 12 éves) lányával be tudtak takarítani.

³¹ A Holokauszt Emlékközpont oldalán fel van tüntetve 3 lista a fertőrákosi áldozatok nevével, de nem lehet megnyitni.

vos, regényíró, műfordító családi neve eredetileg Kupfer volt. Kinyitom Schön Sándort, mert Szép Ernő is eredetileg Schön volt. Sándor 1888-ban született Budapesten. Anyja: Hermin Schön. Gyakori név. Kinyitom Szegő Sándort, mert a lektorom is Szegő.³² Sándor nem rokon, idegenforgalmi tisztviselő volt.

Abba is hagyom. 238 név, és hozzá még azok az ezrek, akiknek már a nevét sem ismerjük és a sírját sem találjuk, mert „valahol útközben” érte őket a nem „bölcsebb” és nem „szebb” halál. Fertőrákoson ma egy, a köfjében elhelyezett emléktábla emlékeztet a munkaszolgálatosokra. Szövege: „MEGEMLÉKEZÉS 1944–45 fordulóján mártírhaltalt halt ... munkaszolgálatosokról, akiket a II. világháború kegyetlensége idehajsolt.” Sic! A kipontozás nem tőlem van. Nemsokára a felszabadulás 75. évfordulója lesz. Ha nekem lenne bármi szavam Fertőrákoson, akkor kezdeményezném a kipontozott részek kitöltését. Egy állandó helytörténeti kiállításnak is, ami felölelné a nem annyira dicsőségteljes periódusokat is, biztos lenne látogatója egy ilyen turisták által frekvenciált helyen. Velem az történt, hogy miután többet tudok a helyről, jobban kötődöm hozzá. A tudás segít, mind a szegény, mind a keserűség ellen. Ha lenne bennem düh vagy gyűlölködés, talán az ellen is segítené. Felnöttebb lettem megint egy kicsit. Elviselem, hogy tudok.

1946. december 8-án 1526 zsidó munkaszolgálatos maradványait helyezték végső nyugalomra a rákoskeresztúri temetőben.³³ Köztük 240-en Fertőrákoson, a nyugati határszélen végzett erődíjépítési munkálatok egyik helyszínén haltak éhen, fagytak halálra, illetve pusztultak el járványok és az örök brutalitása következtében. Mindössze 77 áldozatot sikerült azonosítani,³⁴ köztük péksegédek, mérnökök, hitközségi elöljárók, fűszer- és fakereskedők, fogászok, magyar zsidók, magyarok.³⁵ A temetésen *Katona József*

³² „Szegő”? Mondtam legelső találkozásunk alkalmával fiatal lektoromnak. „Ez mi volt eredetileg?” Meghökkenve nézett, aztán megmondta. (Schlesinger. Gyakori név, ez is.)

³³ *Új Élet* (a továbbiakban: ÚÉ). A magyar zsidóság lapja. 2. évfolyam, 50. sz., 1946. december 12. 2.

³⁴ Azóta sem ismerek publikált kísérletet az áldozati listák teljessé tételére. A legteljesebb gyűjtemény a Yad Vashem honlapján található. A *Soá Áldozatainak Központi Adatbázisa* Fertőrákossal kapcsolatban összesen 353 nevet tartalmaz, de a sok átfedés miatt ennél mintegy a jelzett szám harmadával kevesebb személyről van tényleges adat. Ugyanakkor az összes releváns információ (családi és utónév, születési hely, lakóhely, az adatok forrása és a halál oka) csak mintegy 145 esetben található meg. Ez is azonban kétszer annyi név, mint amennyi a Holokauszt Emlékközpont áldozati listáin összesen szerepel. Jellemző példa a bizonytalanságra, hogy a hazai áldozati listákon 1945. február 13-i halálozási dátummal feltűnő báró Kohner István (minden bizonnyal százbereki báró Kohner Imre István), akinek a sorsáról a szakirodalmi források is csak annyit tudnak, hogy munkaszolgálatosként halt meg, nem szerepel a jeruzsálemi adatbázisban. A DEGOB információs osztályán 1947. január 30-án felvett jegyzőkönyv, Stern Jenő, jászapáti lakos közlése alapján. Magyar Zsidó Levéltár és Múzeum, Áldozatlisták, 1945–46. HU HJA XX-C-4 Veszteséglisták C-K (halál helye szerint) D 4/2. Az első lábjegyzetben említett Brucker Imre sincs a listán. http://yvng.yadvashem.org/index.html?language=en&_lastName=&_firstName=&_place=Fertorakos (Az utolsó letöltés dátuma: 2016. augusztus 17.)

³⁵ A különböző visszaemlékezéseket és áldozati listákat Huhák Heléna muzeológus (Holokauszt

pesti rabbi a „szilárd gerinccel hazatért sárgafoltos” áldozatok egyszerű koporsói előtt tartott gyászbeszédében a „gyilkos gyűlölet” felett mondott ítéletet. *Domonkos Miksa* a Pesti Izraelita Hitközség és a fővárosi zsidóság temetkezési ügyeit intéző és karitatív feladatokat is ellátó szentegylet, a Pesti Chevra Kadisa képviselőjében arról beszélt, hogy magyar zsidók „egy egész életen keresztül abban a tévhitben jártak, hogy aki egyformán teljesíti a kötelességét, ugyanazon mértékkel részesül a jogban... Nem gondolta senki, hogy vérgőzöttől ittas hajtók embereket fognak puskacső elé terelni. Az egyik lesállást Fertőrákosnak hívták.” *Id. Antall József*, korábbi újjáépítési miniszter a köztársasági elnök nevében úgy vélekedett, hogy „a mártír munkaszolgálatosok halálukkal nemzetszolgálatosok lettek, síremlékük politikai tilalomfaként áll azon az úton, amelyre a nemzetnek útkeresésben nem szabad lépnie.”³⁶

A Sopronban és környékén elpusztult munkaszolgálatosok és sáncmunkások exhumálására és sírjaik megóvására született kezdeményezésről 1945 decemberében számolt be *Davidovics Lajos*, a Soproni Izraelita Hitközség egyik vezetője a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájában tartott értekezleten. Az első tervek szerint Sopronban temették volna el az áldozatokat.³⁷ Néhány hónappal később az Országos Musz Szervezet vette át a koordináció feladatát, és harmincezer munkaszolgálatos jeltelen sírjának felkutatását tűzték ki célul, összesen 27 helyen, azzal a megfontolással, hogy „ne egyénenként, hanem generálisan rendeződjön ez a kérdés”. Budapesten ekkor még csak egy jelképes sír felállítását tervezték, ahová mindegyik, vidéken létesítendő hősi temető földjéből egy-egy rögöt szállítottak volna.³⁸ A mielőbbi végleges rendezést indokolta, hogy például Kópházán felszántották a tömegsírok egy részét, de az egyéni exhumálások másutt is megbolygatták azokat.

Bár a minisztériumi rendelkezés a temetőkön kívül fekvő sírok kihantolását és az áldozatok temetőben történő elhelyezését írta elő, a soproni izraelita vezetők továbbra is úgy vélekedtek, hogy hadd nyugodjanak a mártírok eredeti sírhelyükön. Emellett kezdettől fogva alapvető fontosságúnak tartották a gyilkosoknak az igazságszolgáltatás kezére való juttatását.³⁹ A Musz Szervezet kezdeményezésére⁴⁰ 1946 szeptemberében megjelent kormányrendelet szerint az izraelita vallásfelekezet híveinek holttesteit alapvetően abban a községben (városban), az ottani, vagy az adott településhez legközelebb eső vallásfelekezeti temetőben kell eltemetni, amelynek területén a sír van, illetve ahol azokat találták.⁴¹ Végül minden bizonnyal az indokolta a központi újratemetést, hogy az áldo-

Emlékközpont), Cseh-Szilárd Eszter (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár), illetve Kiss Gábor levéltárvezető (HM HIM Hadtörténelmi Levéltár) bocsátotta rendelkezésemre, köszönöm kollegiális segítségüket.

³⁶ ÚÉ, 2. évf., 50. sz., 1946. december 12. 2.

³⁷ ÚÉ, 1. évf., 6. sz., 1945. december 18. 2.

³⁸ ÚÉ, 2. évf., 9. sz., 1946. február 28. 5.

³⁹ Uo.

⁴⁰ A szervezet 1946 márciusában értekezletet tartott a temetőkön kívüli sírok kihantolását kötelezővé tevő rendelettervezet kidolgozásáról a minisztériumok bevonásával. *Népszava*, 74. évf., 53. sz., 1946. március 5. 3.

⁴¹ A magyar köztársaság kormányának 11.120/1946. M. E. számú rendelete a háborús események következtében köz- vagy felekezeti temetőn kívül eltemetett hulláknak és hullarészeknek kiásása, továbbá

zatok (legalábbis az adatszolgáltatásra felhívott hozzátartozók és bajtársak segítségével azonosítottak) döntő többsége budapesti, vagy Budapest környéki volt.⁴² Ezzel ugyanakkor az emlékezés terhét és kötelességét is levették a helyiek válláról. Az exhumálási kihantolásokat „önként jelentkezett soproni demokratikus főiskolai hallgatók”⁴³ végezték. A hősi temető „egyszerűségében is megrázó egységes kialakítására”,⁴⁴ a síremlék felállítására Ordódy György (1907–1956) építésmérnök tervei alapján került sor.⁴⁵

1944-ben a gyilkos erőszaknak két nagy hazai hulláma volt. A tavaszi-nyári gettó-sítás és tömeges méreteket öltött deportálás után a nyilas hatalomátvételt követően is tízezrekben mérhető az elpusztítottak száma.⁴⁶ A Budapestre visszatért Adolf Eichmann SS Obersturmbannführer 50 ezer zsidó kényszermunkás átengedéséről állapodott meg a hatalom új uraival, ezek összegyűjtése a fővárosban azonnal meg is kezdődött. Az 1944. október 21-i, falragaszokon az érintettek tudomására hozott kormányrendelet a 16–60 éves zsidó férfiak és a 16–40 éves nők honvédelmi szolgálatát írta elő. A zsidók nagy többségét – Beregfy Károly vezérezredes, honvédelmi miniszter hozzájárulásával, ún. „kölcsonzsidóként” – az ország nyugati részén, a náci birodalom keleti határán tervezett erődrendszer építésére terelték, kezdetben a vagonhiány miatt gyalogmenetben, aztán – miután Szálasi leállította a gyalogszerrel történő deportálásokat⁴⁷ – november végén és december elején vasúton.

A német hadvezetés a várható, Bécszet fenyegető szovjet csapás feltartóztatása érdekében egy, Magyarországon is áthaladó erődrendszer, az ún. *Südoswall*⁴⁸ létrehozásáról döntött. Pozsonytól az Írottközög húzódott volna az ún. *Niederdonau*, attól dél felé a *Steiermark Nordnak* nevezett erődvonal. Eleinte a helyi lakosság, majd keleti kényszer-

köz- vagy felekezeti temetőbe való szállítása, eltemetése és az ezzel kapcsolatos anyakönyvezési szabályok megállapítása tárgyában. Budapest, 1946. szeptember 20. *Magyar Közlöny*, 1946. szeptember 28., 221. sz., 1–2.

⁴² A „mártírhaltalt halt musz-osok végleges pihenőhelyének rendezése ügyében” 1946. október 14-én tartottak megbeszélést a Teréz körúti Terminus Kávéházban. *Népszava*, 74. évf., 223. sz., 1946. október 3. 2.

⁴³ ÚÉ, 2. évf., 49. sz., 1946. december 5. 13.

⁴⁴ 10.000 hazahozott hősi halott. A Munkaszolgálatosok Exhumációs és Síremlék Bizottságai kiadása, 1948. http://193.225.149.5/vdkweb/10000_hosi_halott/10000.html (Az utolsó letöltés dátuma: 2016. július 16.)

⁴⁵ A Kozma utcai temetőben, hetven évvel a síremlék felállítását követően már csak alig néhány áldozat neve olvasható ki egyértelműen. De a nevek mögött itt is nehéz az embert, a személyes sorsot rekonstruálni. Csupán a 21 évet élt Pap Lászlóról sikerült annyit kideríteni, hogy 1945 február-márciusában végelgyengülésben halt meg. Kiss Tamás szíves közlése.

⁴⁶ Ehhez lásd: Tömeggyilkosságok a vidéki Magyarországon és a nyugati határszélen – 1944. október – 1945. március. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=314:etnikai-konfliktusok-erdely-1918-1919&catid=39:dka-hatter&Itemid=203 (Az utolsó letöltés dátuma: 2016. július 16.)

⁴⁷ *Karsai László*: A magyar holocaust utolsó szakasza – a Szálasi-rendszer és a zsidók. http://www.hdke.hu/files/csatolmanyok/Karsai_oktober_0.pdf (Az utolsó letöltés dátuma: 2016. július 16.)

⁴⁸ a. m. Délkeleti Fal, későbbi nevén Reichsschutzstellung (Birodalmi Védőállás). *Szita Szabolcs*: Utak a pokolból. Magyar deportáltak az anektált Ausztriában, 1944–1945. 1991. 134. (a továbbiakban: Szita, 1991.)

munkások, hadifoglyok, tucatnyi nemzet fiai⁴⁹ és magyar zsidók dolgoztak négy hónapon keresztül a katonai szempontból teljesen értéktelen és értelmetlen⁵⁰ építkezésen, melyet „*azután az oroszok 1 óra alatt elfoglaltak*”.⁵¹ Az északi szakasz 20 kényszermunka-táborában munkára fogott mintegy 35 ezer zsidó közül minden harmadik odaveszett,⁵² Harkán, Kópházán, Ágfalván, Nagycenken, Hidegségen, Fertőrákoson és Sopronbánfalván összesen mintegy 5700 zsidó halt meg. A munkaszolgálatosokat és a semleges országok, Svájc, Svédország, Spanyolország, Portugália és a Vatikán menlevelével rendelkezőkből álló ún. „védett” századokat 1944. november 27. és 29. között a Józsefvárosi pályaudvaron vagonírozták be,⁵³ nagyjából azonos körülmények között, mint ahogy az korábban a vidéki zsidók esetében történt.⁵⁴ *Randolph L. Braham* professzor szerint a helyzetük is „*alig különbözött a leghírhedtebb koncentrációs táborok zsidó foglyainak helyzetétől*”.⁵⁵ Fertőrákos hatalmas mészkőfejtőjébe először az 1944. áprilisi angolszász bombatámadásban gyakorlatilag termelésre alkalmatlanná vált győri Magyar Vagon- és Gépgyárat, majd a Danuvia Fegyver- és Lőszergyár Rt. bombabiztos hadiipari gyártelepét és raktárait akarták áttelepíteni,⁵⁶ ennek „*a legprimitívebb ősi eszközökkel, szorosan egymás mellett álló emberek sorával*”⁵⁷ végeztetett kiépítése vált a legtöbb embert foglalkoztató munkaterületté.⁵⁸ A munkaszolgálatosokat emellett a megfagyott, köves föld felásával különböző tankcsapdák, futóárkok, sáncok és egyéb védművek készítésénél, illetve télen a hatalmas mennyiségű hó eltakarításánál,⁵⁹ majd 1945. február-márciusban a Fertő-tó partján két-három kilométeres szélességben elterülő nádasok learatásán⁶⁰ vetették be.

⁴⁹ Szita, 1991. 137.

⁵⁰ Lásd ehhez Vándor Zoltán visszaemlékezését: „*Tankcsapdát ástunk köves, kőkemény földbe. Abnormális munka volt. Bécset védtük tankcsapdákkal!*” Csapody – Dénes, 2009. 107-

⁵¹ Seidler Nándor, a 101/314. munkásszázad tagjának visszaemlékezése. *Karsai Elek* (szerk. és a bevezető tanulmányt írta): „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. II. 1942. május – 1945. november. Budapest, 1962. 506. (a továbbiakban: Karsai, 1962.)

⁵² 10.500–11.500 fogolyból mintegy 3000. Szita, 1991. 141.

⁵³ Hozzáértőjeiket nem tudták értesíteni, kérték a csendőröket, hogy dobjanak be a vagonba egy lapot. „*Száztól ötszázig volt az ára*”, de a visszaemlékező nem tud róla, hogy egyetlen lap is megérkezett volna. DEGOB, 1188.

⁵⁴ A túlszűfolt, leplombált vagonokban a szükségleteket nem lehetett elvégezni. hosszú ideig ennalót sem kaptak. DEGOB, 320. Az állomásokon gyerekek a bedrótozott ajtókon keresztül egy-két pengőért megtöltötték a kulacsokat, hacsak a vonat közben tovább nem ment. DEGOB, 1797.

⁵⁵ *Randolph L. Braham*: A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. Első kötet. Budapest, 1997. 349–350.

⁵⁶ Szita, 1989. 136–137.

⁵⁷ Szakál Ernő kőszobrász-restaurátor megállapítása a gépies munkaritmusban vágott, ma is látható résekről. Szita, 1989. 140–141.

⁵⁸ A mélyépítési munkákhoz 1945. február közepétől a soproni járás összes kőművesét, betonozóját, ácsokat és villanyszerelőket is kirendeltek. Szita, 1989. 140.

⁵⁹ Az országúton lapáltolták a havat, nyakig be kellett menniük a hótörleszokba és onnan kiásniuk magukat. DEGOB, 742.

⁶⁰ Itt munkaszolgálatosok mellett a soproni járásból kirendelt polgári lakosokat dolgoztattak. Mivel a nád-, fa- és kőszállításához Fertőrákos és Kópháza valamennyi fogatát igénybe vették, ezért a két község

A bevagonírozott munkásszázadokat először Hegyeshalmon át német birodalmi területre, majd onnan Sopronba, a déli pályaudvari elosztóállomásra⁶¹ irányították. Ott „a sínek mellett szabályos távolságra civilruhás fegyveres nyilasok, fekete gúnyába öltözött volksbundisták és az elmaradhatatlan SA katonái”⁶² várták őket, akik „az utazástól elgyötört, kiéhezett, teljesen gyenge embereket végigverték... Akin egy jobb ruhadarab, vagy télikabát volt, azonnal elvették”⁶³ – emlékezett vissza Hermann Sándor. Egy másik túlélő szerint „hullafáradtan és összetörten el sem tudtak ugrani az ütések elől”. A nyilasok ordítózza fogadták őket: „Büdös zsidók, jöttetek keresztény vért inni!”⁶⁴ Miután tehát „a szó szoros értelmében kiverték őket a vagonokból”,⁶⁵ majd „nagyokat rúgtak a csomaggal szaladó emberekbe”, 6-8 fegyveres fiatal nyilas által felügyelt százas csoportokban,⁶⁶ gyalogmenetben hajtották őket Fertőrákosig, illetve a többi környékbeli munkatáborig. Még ekkor sem kaptak vizet, „a torkuk kiszáradt, se nyelni, se menni nem bírtak. Puskatussal ütötték és úgy hajtották őket tovább”.⁶⁷ A hat kilométeres úton már agyonlöttek egy szökni próbáló munkaszolgálatost.⁶⁸

Fertőrákosra 1944. december elején érkeztek a nagyrészt fővárosi zsidó munkaszolgálatosok,⁶⁹ egy, a Magyar Országos Zsidó Segítő Akció (OMZSA) vezetőségének 1944 decemberében eljuttatott beadvány szerint „3250 zsidó származású férfi és 23 nő”.⁷⁰ Pus-

földjei jórészt szántatlanok maradtak. *Szita Szabolcs*: A munkaszolgálat Magyarország nyugati határán. A birodalmi védőállás építése 1944–1945. Politikaelméleti Füzetek 5., Budapest, 1989. 42.

⁶¹ *Michael Achenbach – Dieter Szorger*: Der Einsatz ungarischer Juden am Südostwall im Abschnitt Niederdonau 1944/45. Wien, 1996. 112–113. (a továbbiakban: Achenbach–Szorger, 1996.)

⁶² Müller Ferenc, egykori fertőrákosi munkaszolgálatos visszaemlékezése. HDKE-Gy, 2011.903.1–2011.903.3.

⁶³ Szita, 1989. 137.

⁶⁴ DEGOB, 1789.

⁶⁵ DEGOB, 1843.

⁶⁶ Müller Ferenc, egykori fertőrákosi munkaszolgálatos visszaemlékezése. HDKE-Gy, 2011.903.1–2011.903.3.

⁶⁷ DEGOB, 1621.

⁶⁸ *Eleonore Lappin-Eppel*: Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen. Wien, Berlin, 2010. 245. (a továbbiakban: Lappin-Eppel, 2010.); DEGOB, 604.

⁶⁹ A fertőrákosi munkatábor összefoglaló történetéhez lásd: Fertőrákos, 1944. december – 1945. március. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_maps&view=map&event_id=718&tmpl=dka&Itemid=204 (Az utolsó letöltés dátuma: 2016. július 16.) A Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont Digitális Konfliktus Adatbázisa a főbb tények ismertetése mellett szakirodalmi tájékoztatást is nyújt. Egy „Csetényi nevű félzsidó” első éjszaka felakasztotta magát. DEGOB, 1789.

⁷⁰ HDKE-Gy, 2011.398.434. Dr. Blockner Károly, orvos 1944. december 11-én kelt beszámolójában „körülbelül 3800 fős” létszámot valószínűsít, miközben a táborvezetőség 1500 fő érkezésére számított. Lappin-Eppel, 2010. 245. Szita Szabolcsnál 1200–1400 fős adat található (nem egyértelmű, hogy a teljes négy hónapos időszakra vonatkozóan-e), a magyar és német örök létszámát 1945 márciusában kb. kétszer ennyire teszi. Szita, 1989. 141. Egy osztrák kutató is 1400 főt említ. *Leopold Banny*: Schild im Osten. Der Südostwall zwischen Donau und Untersteiermark 1944/45. Eisenstadt, 1985. 60.

katussal és csákánnyal fogadták őket.⁷¹ Megérkezésükkor a karórát, a bőrkesztyűt és a cigarettát elvették tőlük, azzal biztatva őket, hogy utóbbiakat már úgysem fogják elszívni.⁷² Ezen kívül – ún. *hipis/hippis* keretében – „kb. kéthetente kirabolták, kifosztották”⁷³ őket, elvették tőlük az értéktárgyaikat, a rejtegetett pénzt és élelmiszert, sőt, a gyógyszereket,⁷⁴ leveleket, a hozzátartozók fényképeit és igazolványokat⁷⁵ is. Voltak, akik megpróbálták kijátszani az ellenőrzéseket, de ez leginkább csak úgy sikerült, hogy a „*pokrócért szerzett szalonnát, lekvárt és hasonló kincseket*” a hipis előtt gyorsan megették.⁷⁶ Karácsony másnapján is tartottak hipist.⁷⁷ Egy visszaemlékező szerint egyszer azzal az ürüggyel, hogy tovább viszik őket, teljes felszereléssel kivonultatták a munkaszolgálatosokat, két kilométert gyalogoltak is, aztán mindenki holmiját átvizsgálták. Fegyverek rejtegetésével vádolták őket, de mindez csupán ürügy volt arra, hogy a jegygyűrűket, órákat, és esetleg megmaradt pár pengőt is elvehessék tőlük.⁷⁸

Túlzsúfolt szállásaik hideg, oldalfal nélküli szérűkben, nyitott csűrökben, részben fedetlen pajtákban, papírmasé barakkokban és földkunyhókban voltak,⁷⁹ így „*eső, hó, szél szabadon járt felettük*”.⁸⁰ Egész télen meleg helyiségben nem voltak, reggelre vastag, 10–15, vagy akár 35 cm-es hó borította őket,⁸¹ hóban és pocsolyában kellett felsorakozniuk, és este a pajtában vizesen kellett lefeküdniük,⁸² ezért nagy számban fordultak elő a végtagfagyások.⁸³ A fagyott lábak és kezek kisebesedtek, állandóan gennyeztek és a vitaminhiány miatt nem tudtak begyógyulni.⁸⁴ A betegszobán, ahol 12 ember részére volt hely (a többiek a saját fekhelyükön maradhattak és gyógyszer és ellátás híján megfagytak) a leggyakoribb műtét az amputálás volt.⁸⁵ A napi 12 órán át, kora reggeltől sötétedésig tartó kemény munka mennyiségét kisebb csoportonként szabták ki, függetlenül attól, hogy abban mennyi idős, vagy legyengülten, illetve betegen is munkára kirendelt férfi volt. Ráadásul a táborvezetőség az amúgy is elégtelen élelmiszerellátás – általában fekete, üres leves, kevés kenyér, gyakran bab – egy részét is ellopta, illetve azzal kereskedett, a fog-

⁷¹ DEGOB, 1601.

⁷² DEGOB, 521.

⁷³ DEGOB, 1690.

⁷⁴ DEGOB, 604.

⁷⁵ *Szita*, 1989. 139.

⁷⁶ DEGOB, 1789.

⁷⁷ DEGOB, 1900.

⁷⁸ DEGOB, 1821.

⁷⁹ *Szita Szabolcs: A magyar tudomány és a szellemi élet mártírjai a Sopron vidéki állásépítésen 1944–1945-ben.* Környei Attila – G. Szende Katalin (szerk.): Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Sopron, 1996. 361.

⁸⁰ DEGOB, 512.

⁸¹ DEGOB, 604.

⁸² DEGOB, 2631.

⁸³ DEGOB, 298.

⁸⁴ DEGOB, 1690.

⁸⁵ DEGOB, 2173.

lyok a vöröskeresztes csomagokat sem kapták meg.⁸⁶ Többen említették utólag, hogy a szemétdombról szedték fel a krumplihéjat,⁸⁷ a rohadtt káposztatorzsákat,⁸⁸ hogy keveset kaptak enni, „*verést annál többet*”,⁸⁹ hogy a gyengélkedőn eleve nem kaptak kosztot.⁹⁰ Egy 1945. január 7-én érkezett musz-os március végéig 40 kg-ot veszített a testsúlyából.⁹¹

A lágerparancsnok Hübner, negyven év körüli⁹² SA őrnagy, helyettese pedig egy Grausam nevű építésvezető volt.⁹³ Hübner a visszaemlékezők „*rosszindulatúnak*”,⁹⁴ „*különösen gonosznak*”⁹⁵ írják le, aki „*a lázas betegeket is kinn dolgoztatta*”,⁹⁶ „*ütötte-verte*” a munkaszolgálatosokat, „*gyilkolt és rabolt állandóan*”, elszedte tőlük a ruhákat és az értéktárgyakat „*és kimondottan szadista volt*”.⁹⁷ A német katonai hatóságok – a fertőrákosi lőszertelep kialakításának fontosságát és az ahhoz szükséges munkateljesítményt szem előtt tartva – 1945 februárjában lecsérélték a tábor vezetését. Az új parancsnok, Müller javított a munkaszolgálatosok ellátásán és munkakörülményeken is. A túlélők szerint ő „*viszonylag rendesen viselkedett*”,⁹⁸ elődjénél „*valamivel rendesebb volt*”,⁹⁹ sőt, volt, aki úgy fogalmazott, hogy Müller „*jó volt hozzájuk*”.¹⁰⁰ A január végén, február elején érkezett bajor Wehrmacht-katonák emberségesebbek voltak, néha beszélgettek is a munkaszolgálatosokkal, „*már ők sem bíztak a győzelemben, sőt biztattak is, hogy nem tart sokáig, sajnos ők, németek elvesztették a háborút*”.¹⁰¹ Két jegyzőkönyvben említenek egy harmadik parancsnokot is, egy Cziegler nevezetű sívilágbajnokot.¹⁰² Minden bizonnyal Franz Zingerle (1908–1988) osztrák síelőről van szó, aki 1935-ben, lesiklásban lett világsíelő.¹⁰³

⁸⁶ DEGOB, 3325.

⁸⁷ DEGOB, 1690.

⁸⁸ DEGOB, 356.

⁸⁹ DEGOB, 512.

⁹⁰ DEGOB, 521.

⁹¹ DEGOB, 760.

⁹² Holló István és Ferenc visszaemlékezése. *Lappin-Eppel*, 2010. 246.

⁹³ DEGOB, 705. Beszédés név. Más egy Schenk nevű németre is emlékszik, aki „*embereket vert, sőt agyon is vert*”. DEGOB, 3292.

⁹⁴ DEGOB, 729.

⁹⁵ DEGOB, 946.

⁹⁶ DEGOB, 1621.

⁹⁷ DEGOB, 2842.

⁹⁸ DEGOB, 298.

⁹⁹ DEGOB, 729.

¹⁰⁰ DEGOB, 2126.

¹⁰¹ DEGOB, 2599.

¹⁰² DEGOB, 729.

¹⁰³ Az ifjúkorában amúgy kőművesként dolgozó Zingerléről szóló internetes hivatkozás szerint a bajnok a második világháborúban fogságba esett. https://de.wikipedia.org/wiki/Franz_Zingerle (Az utolsó letöltés dátuma: 2016. szeptember 3.) A vele kapcsolatos feltételezést kérésemre sem a Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (DÖW), sem Eleonore Lappin-Eppel, a kérdés ismert osztrák kutatója nem tudta megerősíteni (de cáfolni sem).

A foglyoknak mindennapos megaláztatásban volt része. Előfordult, hogy kihajtották őket az udvarra és a következő szöveget kellett elmondaniuk: „*Mi zsidók aljas gazemberek vagyunk, mi miattunk van a háború és Németországnak miattunk kell véreznie*”. Erre meg is kellett esküdniük, majd a leckét meg is kellett köszönni.¹⁰⁴ Máskor foglakoztatás címén szemétdombot hordattak el velük „*vagy száz méterrel odább értelmetlenül*”.¹⁰⁵ Nem volt ritka a szálláshelyekre történt belövéldözés,¹⁰⁶ a foglyokon gyakorolt célba lövés,¹⁰⁷ munka közben is – karóval, puskatussal, „*vagy ami éppen a kezük ügyébe esett*”¹⁰⁸ – ütötték,¹⁰⁹ sőt agyon is verték az embereket, néha egy jó bakancsért,¹¹⁰ máskor egy hangos szó miatt;¹¹¹ de ütötték a lázas betegen otthon maradottakat is,¹¹² naponta több szőlőkarót el is törtek rajtuk.¹¹³ Amikor egy alkalommal három munkaszolgálatos megszökött, a főléjük helyezett ún. jupót¹¹⁴ is kivégezték.¹¹⁵ Szilveszter éjjelén kigyulladt egy pajta és a foglyokra akarták fogni, hogy fel akarták gyújtani a falut.¹¹⁶ Végül megúszták a felelősségre vonást, de „*mindenkitől, amit tudtak, elszedtek azzal az indokolással, hogy a gazdának a kárát meg kell téríteni*”.¹¹⁷ Több visszaemlékezés egybehangzóan állítja, hogy egészen fiatal SS-ek,

¹⁰⁴ DEGOB, 320.

¹⁰⁵ Müller Ferenc, egykori fertőrákosi munkaszolgálatos visszaemlékezése. HDKE-Gy, 2011.903.1–2011.903.3.

¹⁰⁶ Szita, 1989. 139.

¹⁰⁷ A 954/1. és a 954/2. munkásszázadok tagjai számoltak be erről. *Lappin-Eppel*, 2010. 247. Azokat választották ki, akinek „*nem tetszett az orra vagy a járása... Minden esetben eltalálták a célt*”. Szita, 1989. 139.

¹⁰⁸ DEGOB, 1749.

¹⁰⁹ Volt, akit úgy megvertek, hogy – bár két pulóver és télikabát volt rajta, de – a hátán felszakadt a bőr. DEGOB, 737. Máskor a rosszul felvarrt csillagért félholtra vertek munkaszolgálatosokat, míg „*orrukon, szájukon jött a vér*”. DEGOB, 705.

¹¹⁰ „*Előfordult, hogy valakinek jó bakancs volt a lábán, egész egyszerűen lelőtték és a bakancsot elvették*.” DEGOB, 1360.

¹¹¹ Egy SS megütött valakit, aki felkiáltott fájdalomában, hogy „*ilyen egy marha!*”. A sváb SS szó nélkül lelőtte a munkaszolgálatost. DEGOB, 2514.

¹¹² DEGOB, 2030.

¹¹³ DEGOB, 2207.

¹¹⁴ Jüdischer Ordnungsdienst, másképp Judenpolizei, rövidítve jupo.

¹¹⁵ DEGOB, 298. Más forrás szerint volt még két, lelőtt szökevény: Mohay és Fenyő nevűek. HDKE-Gy, Szenes Iván adománya, visszaemlékezések, 2011.627.1-627.22. A Holló testvérek arról számoltak be, hogy egy SS-őr agyonlőtt egy füvet szedő munkaszolgálatost. *Lappin-Eppel*, 2010. 247.

Egy sikeres szökésről maradt fenn forrás: Vámos Tibor gépészmérnök, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi tagja katonai bíróság elé került később. *Szabolcs Szita: Verlust der ungarischen Kultur und Wissenschaft während der Festungsarbeiten 1944/45 und der Mauthausener Todesmärsche. KünstlerInnen und WissenschaftlerInnen als Häftlinge im KZ-Mauthausen. Internationales Symposium Linz 4. Mai 2007.* <http://www.mkoe.at/sites/default/files/files/angebote-projekte/Forschung-Tagung-2007-Tagungsmappe.pdf> (Az utolsó letöltés ideje: 2016. július 20.)

¹¹⁶ DEGOB, 320.

¹¹⁷ DEGOB, 729.

13-15 éves gyerekek, illetve helyi sváb suhancok verték, rugdosták őket.¹¹⁸ „Egy kölyök” munka közben vert agyon valakit.¹¹⁹ A bajor táborőrség érkezése után sem szüntek meg a „fiatal sváb kölykök” által elkövetett „kellemetlenkedések” (a jobb bakancsok és a melegebb ruházat elvétele, a csillag vastagságának kifogásolása, a munkaszolgálatosok bánásmozása).¹²⁰

A visszaemlékezésekben többször esik szó a kényszermunkatábor tisztségviselőiről és az örökről. Sajnos azonban a kor jeles kutatói az őket érintő későbbi népbírósi eljárásokat nem tárták fel behatóan, pedig a népbírósi eljárások működésük kezdetén főleg a munkaszolgálatosokat őrzők és kísérők tevékenységével foglalkoztak.¹²¹ Mindenesetre előfordulnak nevek a különböző beszámolókból. Egy budapesti túlélő például így emlékezett: „Kínzóink és gyilkosaink ütöttek, vertek, főleg Fertőrákoson. A 701/40. század parancsnoka Csorba Zoltán százados volt. Rossz, kegyetlen ember, aki a keretet is ellenünk tüzelte. Még megemlítem kegyetlenkedése végett Gránicot a 2/2-nél, aki Harkálypusztára való... Valamint Olle Jánost, Gutáról és Szabó szakaszvezetőt...”¹²² Egy Kondor nevű hadnagy gumival bevont sodronnyal verte a munkaszolgálatosokat.¹²³ Lukács Tibor csoportvezető pedig az egyik bajtársat véresre verte, mert az nem akart kimenni a pajtából „és egyéb komiszágokat is csinált”.¹²⁴ Egy Töröcsik nevezetű kegyetlen őrmester „bottal verte az embereket, éjjel sem hagyott nyugodni és állandóan uszított ellenük”.¹²⁵ 1945 júniusában tartóztatták le Steiner József munkaszolgálatost, „aki tehetetlen betegeket ütlegelt és sok bajtársa halálához járult kegyetlen bánásmódjával”.¹²⁶

A helyi lakosság viselkedéséről eltérő beszámolók maradtak fenn. A másfél hétig Fertőrákoson munkaszolgálatot teljesítő Szerb Antal arról írt feleségének 1944. december 5-én, hogy „az itteniek nagyon kedvesek hozzánk”.¹²⁷ Más egy „derék sváb bácsit” említett, aki egy nagy lábos krumplilevest hozott nekik a pajtához.¹²⁸ 1945–46-ban született levelek tanúsítják, hogy a helyi lakosok közül Hermann Ferenc és családja folyamatosan étellel segítette a foglyokat, a német ajkú Szumalovits Mihály és kilenc társa pedig az

¹¹⁸ DEGOB, 353., 513., 2098.

¹¹⁹ DEGOB, 705. Duldinger Otmar 16 éves Hitlerjugend-tag egy alkalommal addig vert egy beteget, amíg az meg nem halt. DEGOB, 2546.

¹²⁰ DEGOB, 2599.

¹²¹ Csósz László (et alii): Munkaszolgálat a második világháború idején a történelmi Magyarország utódállamaiban. Múltunk, 2015/2. 72–145., itt 129–130.

¹²² DEGOB, 267.

¹²³ DEGOB, 760.

¹²⁴ DEGOB, 3295.

¹²⁵ DEGOB, 3325.

¹²⁶ Népszava, 73. évf., 108. sz., 1945. június 7. 2.

¹²⁷ Szerb, 1959. 451.

¹²⁸ Müller Ferenc, egykori fertőrákosi munkaszolgálatos visszaemlékezése. HDKE-Gy, 2011.903.1–2011.903.3.

erdei favágáson „*élelmezte, kímélte, együttérzően bátorította*” őket.¹²⁹ Salinger Károly visszaemlékezése szerint a svábok „*ha nem is segítettek, de nem is ártottak*”.¹³⁰ Voltak, akik nélkülözhető ruhadarabjaikat élelmiszerre cserélték a paraszttal,¹³¹ mások kiegészítő munkáért kaptak ételtőlük,¹³² egy túlélő szerint a sváboktól „*egy ingért ½ kg kenyeret vehettek*”.¹³³ Ugyanakkor van, aki úgy emlékezett, hogy a „*polgári lakosság teljesen kihasználta a szerencsétlenség helyzetét*”,¹³⁴ a svábok nem voltak hajlandók megengedni, hogy a kutakból merítsenek vizet,¹³⁵ hogy az istállóban a munkaszolgálatosok felmelegedjenek,¹³⁶ és csak súlyos összegekért voltak hajlandók ételtet ígérni, hogy aztán a megbeszélt mennyiséget se adják meg.¹³⁷ A lakosság „*lehető legcsúnyább viselkedése*” ellenére a munkaszolgálatosok kénytelenek voltak mindent lenyelni, mert „*ők svábok voltak, mi pedig csak egyszerű zsidók, akiket mint a barmokat hajtottak, de akik ezekre a gazemberekre rászorultak, mert éhesek voltak*”.¹³⁸ A fertőrákosi bíró pedig „*fekete esőkabátban járt-kelt köztük és szőlőkaróval ütötte a muszosokat*”.¹³⁹

Mivel tisztálkodási lehetőség nemigen volt, ezért lassan mindenki eltetvesedett, a flekktífusz áldozatokat is szedett.¹⁴⁰ Volt olyan apatikus állapotba süllyedt, egész nap fekvő áldozat, akit „*formálisan megették a testéről fűrtökben lelógó tetvek. Valósággal hiányoztak darabok a testéből*”.¹⁴¹ Mindezek ellenére több túlélő is úgy emlékezett, hogy „*tűrhető volt az élelmezés és a bánásmód*”, különböző „*incidensek*”, verések és motozások ugyan előfordultak, de „*agyonlövések csak elvétve*”,¹⁴² az örök „*nem voltak különösen rosszak*”,¹⁴³ a halálozási statisztika is kedvezőbb volt, mint a többi Sopron környéki táborban, így összességében a fertőrákosiak „*szerencsésebbek voltak, mint a bajtársaik*”.¹⁴⁴ Ennek persze az is volt

¹²⁹ Szita, 1989. 253.

¹³⁰ HDKE-Gy, 2011.940.1.

¹³¹ DEGOB, 512.

¹³² DEGOB, 521. Volt, aki szabóként dolgozott a paraszttal, így sikerült mindig valami ennyivalót szereznie. DEGOB, 2358.

¹³³ DEGOB, 1789.

¹³⁴ DEGOB, 2098.

¹³⁵ DEGOB, 2224. A kutak amúgy is vagy befagytak, vagy rajtuk volt a felirat: „*Zsidók nem használhatják*”. DEGOB, 1837.

¹³⁶ DEGOB, 2545.

¹³⁷ DEGOB, 2699.

¹³⁸ DEGOB, 2935.

¹³⁹ DEGOB, 705.

¹⁴⁰ Ugyanakkor van olyan túlélő, aki szerint beoltották őket flekktífusz ellen. DEGOB, 604. Más arra emlékezett, hogy márciusban fertőtlenítették őket. DEGOB, 2545. Sopron város főjegyzőjének a polgármesterhez intézett, 1945. február 15-én kelt jelentése szerint „*Sopronban 1 kiütéses-tífuszos megbetegedés történt, állítólag Fertőrákosról került ez a személy Sopronba*”. Karsai, 1962. 679–680.

¹⁴¹ DEGOB, 521.

¹⁴² DEGOB, 298.

¹⁴³ DEGOB, 3259.

¹⁴⁴ DEGOB, 463.

az oka, hogy nem egy zárt táborban, hanem különféle szálláshelyeken raboskodtak, amelyeket különböző, ráadásul többször leváltott egységek őriztek. A munkaszolgálatosok jó része több tábort is megjárt, így a munkaszolgálatuk ideje alatt különböző bánásmódokat tapasztalhattak meg.¹⁴⁵

A tábort 1945. március 27-én ürítették ki, a meneképteleneket még Fertőrákoson¹⁴⁶ – a többiek elvonulása után¹⁴⁷ –, másokat pedig a Mauthausen felé tartó gyalogmenetben agyonlőtték.¹⁴⁸ A *Népszava* 1948 áprilisában számolt be arról, hogy „*Braun Tibor egyetemi joghallgató 22 éves korában Fertőrákoson szerzett betegsége következtében elhunyt, bajtársai mellé temették*”.¹⁴⁹ 1949 januárjában pedig *Kósa György* (1897–1984), zeneszerző és zongoraművész *Vonóstrió* című művének bemutatójáról adott hírt a lap. A darab akkor született, miután Kósa Fertőrákosról hazatérve értesült arról, hogy feleségét és Jutka nevű lányát meggyilkolták a nyilasok.¹⁵⁰ Az osztrák-magyar határvidék egykori munkatáborokban meggyilkolt zsidó kényszermunkások nemzeti emlékhelyét 2008-ban avatták fel Balfon, a fertőrákosi köfeytőben 1995 óta van emléktábla. A soproni zsidó temetőben nyugvó balfi és lichtenwörthi mártírok tömegsíriját oszlop jelöli. Az ausztriai központi emlékmű 2012 óta a burgenlandi Rohoncon (Rechnitz) áll, illetve további négy település is létesített emlékhelyeket.¹⁵¹

¹⁴⁵ *Lappin-Eppel*, 2010. 247.

¹⁴⁶ Uo. 248.

¹⁴⁷ A halottakat tömegsírokba temették, a neveket nem regisztrálták. *Achenbach-Szorgner*, 1996. 117.

¹⁴⁸ Az utánuk jövőknek kellett eltemetniük őket, de megtiltották nekik, hogy a meggyilkoltak dokumentumait magukhoz vegyék. *Achenbach-Szorgner*, 1996. 118.

¹⁴⁹ *Népszava*, 76. évf., 94. sz., 1948. április 23. 2.

¹⁵⁰ *Népszava*, 77. évf., 13. sz., 1949. január 16. 4.

¹⁵¹ Ehhez lásd: *Balázs Edit* (et al.): *Zsidó emlékek a Nyugat-Pannon EU-régióban. Jüdische Erinnerungen in der West-Pannonischen EU-Region*. Szombathely, 2008.